International Recognized Double-Blind Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal
Golden Research Thoughts
ISSN 2231-5063 Impact Factor : 3.4052 (UIF)
Volume - 4 | Issue - 11 | May - 2015 Available online at www.isrj.org

शिवकालीन मंत्रीमंडळ : संकल्पना व निर्मीती व स्वरूप

विश्वनाथ महादेव आवड
संशोध , शंरराव मोहिते महाविद्यालय, अकलूज.

Short Profile :
Awad Vishwanath is a Research Scholar at Shankararao Mohite Mahavidyalay, Akaluj.

सारांश :
भारताच्या समृध्द कालखंडाचा सम्राट चंद्रगुप्त मौर्याचा आमान्य विष्णूगुप्त कौटिल्य तथा आर्य चाणक्य याने आपल्या अर्थशास्त्र या राजनितीपर ग्रंथामध्ये राजा व राज्यपध्दती याविषयीचे वर्णन लेले आहे. भारतात काही संस्थानिक राजांनी कौटिल्यास अभिप्रेत असलेले राजपद निर्माण करण्याचा प्रयत्न केलेले दिसतात. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी कौटिल्यास अभिप्रेत असलेला राजा व राजपद निर्माण करून १७ व्या शतकात स्वतंत्र राज्य स्थापन केले व यशस्वीरित्या चालविले. तात्कालीन हिंदुस्थानच्या राजकारणात उत्तर भारतात मोगलसत्ता भक्कम होती दक्षिण हिंदुस्थानमध्ये बहामनी राज्यांच्या पाच शाह्यांची सत्ता होती यांचे सर्व राजकारण धर्मावर आधारलेले होते आणि या शाह्यांचा परस्परांमध्ये प्रचंड संघर्ष होता.

Article Indexed in :
DOAJ Google Scholar DRJI
BASE EBSCO Open J-Gate

प्रस्तावना :

छत्रपती शिवरायानी सुपे, चाकण, बारामती व इंदापूर या ठिकाणच्या शहाजी राजांनी मिळालेल्या जहागिरीच्या आधारानेच राज्याची स्थापना केली व स्वराज्याचा विस्तार केला. शिवरायांनी या देशातील मुस्लीम शाह्यांचे व परकिय इंग्रज, पोर्तुगीज, डच या सत्तांचे राजकारण अभ्यासून आपली राजनिती ठरविली व आदर्श अशा हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली. एलफिस्टनने शिवरायांच्या संबंधी आपल्या History of India या ग्रंथात स्पष्ट केले आहे की, "शिवाजी म्हणजे एका प्रबळ सरदारांचा (शाहाजींचा) मुलगा होय त्यांनी आपली राजकीय जीवनाची सुरूवात बंडखोरीने केली. पण कालांतराने त्याचे रुपांतर एका कुशल राजनितीज्ञा मध्ये झाले त्यांची उंची गाठणारा एकही नेता त्यानंतर आजतागायत या देशात निर्माण झालेला -नाही". राजकारणाच्या संदर्भात शतुपक्षाच्या ताकदीची व दुबळेपाणाची जाणिव ठेवून आपली राजनिती ठरविणारा हा नेता होता. प्रशास□ीय रचना, लष्कर व्यवस्था, किल्ले, कृषी व्यवस्था, न्याय मुलकी व्यवस्था याबरोबरच अष्टप्रधान मंडळ या सर्व संकल्पनांना शिवरायांनी अतिशय महत्व दिले आहे. स्वराज्य स्थापने नंतर स्वराज्य टिकविणे आवश्यक आहे आणि यासाठी जनतेच्या विश्वासाला पात्र असणारी प्रशासन व्यावस्था उभी करणे महत्वाचे हे ओळखून त्यानी स्थिर राज्यकारभारासाठी अष्टप्रधान मंडळाची निर्मीती केली हे करित असताना कोणत्याही मुस्लीम अथवा दक्षिणी राज्यकारभाराचे अनुकरण केले नाही तर शुकनिती, कौटिल्य अर्थशास्त्र याज्ञवल्क्य टीका ग्रंथ, मनुस्मृती, रामायण, महाभारत याग्रंथामध्ये स्पष्ट केलेली व लोकाभिमुख राज्यकारभारासाठी विचारवंतानी चिंतनातून मांडलेली राज्यशास्त्राच्या क्षेत्रातील कल्पना प्रत्यक्षात साकार केली. त्यामुळे प्रचंड ताकद असुनही स्वकीय व परकीय सत्ता शिवरायांचे स्वराज्य संपवू शकल्या नाही. औरंगजेबाच्या भेटीसाठी आग्रा ठिकाणी गेल्यानंतर शिवरायां-ना झालेली कैद आणि त्यानंतर त्यांना कैदेतच संपविण्याचा केलेला कट राजा जयसिंगास समजला तेंव्हा जयसिंगाने औरंगजेबास लिहलेले पत्र अतिशय महत्वाचे आहे. राजा जयसिंग म्हणतो, "एकट्या शिवाजीस मारून शिवाजीचे राज्य संपेल असे नाही त्याच्या एकट्याच्या जाण्याने मराठ्यांचे राज्य बुडेल असे समजणे चुकीचे आहे. त्याने जाताना इथली प्रशासन व्यवस्था एवढी मजबूत केलेली आहे. त्यामुळे त्याच्या एकट्याच्या नसण्याने काही फरक पडणार नाही हे राज्य एकट्या शिवाजीचे किंवा भोसल्यांचे नाही". यावरून असे समजते □ी राज्य व्यवस्थेची मजबूत बांधणीच्या जोरावर शिवरायांना जनतेचा भरघोस पाठिंबा मिळाला आणि त्यातुनच

स्वतंत्र राज्याची निर्मीती झाली व महाराष्ट्रातील सामाजिक, आर्थिक, अध्यात्मिक सांस्कृतिक जीवनामध्ये अमुलाग्र बदल घडून हिंदवी स्वराज्याचे लोककल्याणकारी राज्य निर्माण झाले.

१.२ : विषयाची माहिती : मंत्रीमंडळ अष्टप्रधान संकल्पना :

मंत्रीमंडळ किंवा अष्टप्रधान मंडळ ही संकल्पना अगदीच शिवरायांच्या काळात निर्माण झाली नाही तर अगदी वैदीक काळापासून राजाला राज्यकारभारामध्ये मदत करण्यासाठी किंवा सल्ला देण्यासाठी अशा अनेक संस्था विविध नावाने होत्या त्यामध्ये संख्या कमी जास्त असेल पण कोणतेही साधे कार्य मनुष्य एकटा करू शकत नाही आणि राज्यकारभारासारखे मोठे कार्य एकट्याने कसे पेलविणार या दृष्टीकोनातून मंत्रीमंडळ पध्दतीची आवश्यकता वाटून ही पध्दती अस्तित्वाला आली.

वैदिक कालखंड - वेद□ालामध्ये -िर्मा□ झालेल्या संस्कृतीत आर्य लोक काही प्रमाणात लोकतांत्रिय विचारांचे असावेत असे दिसते निरनिराळ्या अधिकाऱ्याप्रमाणे राजाला सल्ला मसलत देण्यासाठी दोन प्रमुख संस्था होत्या त्यांना सभा व समिती म्हणत.

उत्तर वैदिक कालामध्ये राजाला राज्यकारभार योग्यरितीने करता यावा म्हणून राजा काही लोकांचे सहकार्य घेत असे त्यांना रत्नीन म्हंटले जात असे.

तैतरिय ब्राम्हण्यमध्ये या बद्दल एक यादीच दिलेली आहे. ग्रामणी गावाचा प्रमुख, भागदृक कर वसूल □रणारा, सूत - सारथी, संग्रहीत - □ोशागार प्रमुख, अक्षवाफ, द्यूतावर दे□रेख करणारा, स्थपति - -यायाधिश.

रामायण बालकांडाच्या सप्तम सर्गामध्ये राजा दशरथाच्या मंत्रीमंडळाचा खालीलप्रमाणे उल्लेख आढळतो. महाराज दशरथाजवळच्या मंत्री मंडळात आठ मंत्र होते ते सर्व इमानदार व सतत राजनितीमध्ये व्यस्त होते.

धृष्ठिर्जवन्तो विजयः सिध्दार्थो हयर्थ साधक :
आशोको मन्त्रपालश्च सुमत्रचाष्ट मोड.भवत् ।।१।।

दशरथाच्या ८ मंत्र्यांची नावे १) धृष्टी २) जयंत ३) विजय ४) सिध्दार्थ ५) हतिसाधक ६) अशोक ७) मंत्रपाल ८) सुमंत

महाभारताच्या शांतीपर्वामध्ये शरपंजरी पडलेल्या बिष्मा बरोबर युधिष्ठीरचा झालेल्या संवादामध्येही मंत्रीमंडळा संदर्भात बरिचशी माहिती उजेडात येते.

यदप्यल्पतर कर्म तद्प्येकेन दृष्करम् ।
पुरुषेसहाये-न िमु राज्ञा पितामह ।।१।।

युधिष्ठीर म्हणतो पितामह राज्यातील जी छोटी छोटी कामे आहेत ती कोणाचे सहाय्य घेतल्याशिवाय पूर्णत्वाला जाणार नाहीत त्याचप्रमाणे कुणाचेही सहाय्य न घेता संपूर्ण राज्याचा कारभार कसा चालू शकेल? भिष्म युधिष्ठीराच्या या संवादामध्ये भिष्म पुढे म्हणतात :- ४ विद्वान, प्रगल्भ, शुचिर्भुत ब्राम्हण, ८ बालसंपन्न सशस्त्र त्रिय, २१ वित्तसंपन्न वैश्य, आणि ३ शुध्दवचनी व विनयसंपन्न शुद्र तसेच अष्टांगांनी युक्त असा सूतजातीतील १ यांना राजाने आमात्य करावे.

शुक्रनीतिसार शुक्राचार्य म्हणतात राजा राज्यरूपी झाडाची मुळे असतो. मंत्री त्याच्या फांदया, सेनापती पा-ने-फुले, प्रजा - जमीन असते त्यामुळे मंत्रीमंडळाचे राज्याकडे महत्वाचे स्थान आहे.

शुक्रनितीमधे मंत्रीमंडळ खालीलप्रकारे असावे असे म्हंटलेले आहे.

१) पुरोधा (पुरोहित) २) प्रतिनीधी ३) प्रधा-न ४) सचिव ५) मंत्री
६) प्राडःविवाक पंडीत ७) सुमंत्र ८) आमात्य ९) दूत

* मनुस्मृती - मनुस्मृतीच्या सप्तमाध्यायात मंत्रीमंडळ संकल्पनेची माहिती मिळते. ७ व्या आध्यायात ५४ व्या श्लोकामध्ये म्हंटलेले आहे की,

मौलात लास्त्रविदः शुराल्लब्धलज्ञान कुलोद्गातान
सचिवान्सप्त चाष्टौवा प्रकर्षीत परीचितान ।।१।।

मुळ निवास राजाचे नोकर, शास्त्रीची माहिती आसणारे, शूरविर चांगले नेमबाज कुलीन घराण्यातील व्यक्तीची परिक्षा घेवून ७ किंवा ८ व्यक्तींना मंत्री म्हणून ठेवावे.

ौटिल्याच्या अर्थशास्त्रामध्ये : मंत्रीमंडळ संबंधी लिखाण आढळते कौटिल्याचे मते एका झाडाला जशी फांदया, पाने, फुले आवश्यकता असते तशी राजाला अने अंगाची गरज असते. या सर्वामध्ये मंत्रीमंडळाला महत्वाचे स्थान आहे. एका चाकाने राजाचा गाडा चालीत नाही. तसेच मंत्र्याशिवाय राजा राज्यकारभार करू शत नाही. अर्थशास्त्राच्या ८ व्या आध्यायात आमात्यांच्या नेमणूकी संदर्भात विविध तत्वज्ञानी व्यक्तीची मते सांगितलेली आहेत. कौटिल्य म्हणतो मनुष्याच्या एकंदर स्वभावावरून, परिस्थितीवरून व त्यांच्या अंगातील ुणावरून त्याचे काय सामार्थ्य आहे याचा आदमास येतो म्हणून देश, काल आणि कार्यास अनुसरून त्याच परिस्थितीला अनुसरून निर्णय घेणाऱ्या व्यक्तीला आमात्य म्हणून नेमावे. आमात्याच्या नेमणुका करताना धर्म, अर्थ, काम व भिती या चार प्रकारच्या कसोटया लावून त्यांच्या कुवतीप्रमाणे त्यांना काम द्यावे.

* याज्ञवल्क्याचा स्मृतिमध्ये : मंत्रीमंडळ संकल्पनेविषयी माहिती आढळते प्राचीन भारतीय राज्याची संकल्पना स्पष्ट करताना याज्ञवल्क्य म्हणतो.

स्वाम्यमात्याजने दुर्ग कौशले दण्डस्तधैवच
मित्र्याव्येत : प्रकृतयो राज्य सप्त्यांगमुच्यते ।।

अर्थात स्वामी (राजा) आमात्य (मंत्री पुरोहित, जना-प्रजा, दुर्ग, कौहा, दण्डशक्ती, सैन्य आणि मित्र हे राजाचे महत्वाची अंगे आहेत.

* जिनसेन आचार्य यांनी लिहलेल्या महापुराणातील ३७ व्या पर्यामध्ये भरत राजाच्या वैभवाचे वर्णन रताना त्याचे मंत्रीमंडळ सांगितलेले आहे.

१) पंतप्रधान - बुध्दीसार २) सेनापती - जयकुमार ३) ृहमंत्री - ामषृष्टी
४) स्थापत्यविक्षारद - भद्रमु ५) युवराज अर्ककिर्ती ६) पंडितवर्य - दिविजकलाधर

चंद्रगुप्त मौर्य : ालखंडात मंत्रीमंडळ होते कौटिल्याच्या मते राजाने आपल्या गरजेप्रमाणे सदस्यसंख्या ठेवावी. हे सदस्य देशातील कुलीन, उत्साही, स्वामिभक्त आसावेत.

पुरोहित हा सल्लागार व राजगुरू, मुख्यमंत्री - प्रधान किंवा सर्वदर्शाप्रधान, समाहर्त्तृ - अर्थमंत्री जमीन महसुलाचे काम पाहणारा, परराष्ट्र मंत्र्याला - महासंधिविग्रहक याशिवाय कारभाराच्या सोयीसाठी विविध खाती निर्माण केली होती त्यास मंत्रीपरीषद म्हणत.

* **सम्राट अशोक** - सम्राट अशोकाच्या काळात अशोकाने आपल्या राज्याचे ४ भाग करून त्यावर राजपुत्राची मोठ्या अधिकाऱ्यांची नियुक्ती केली होती. सौराष्ट्रवर - तुशास्फ, तक्षशीलेस पुत्रकुणाल, अशोकाच्या काळात अधिकार्यांची नवीन श्रेणी तयार केली होती, त्यास महामात्र म्हणत.

* **सम्राट हर्षवर्धनच्या** काळातही मंत्रीपरिषद अस्तित्वात होती. चोलांचा काळात राजा हा राज्याचा पूर्ण स्वामी होता राजाला सल्ला देण्यासाठी मंत्रीपरिषद आसे राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी निरनिराळी खाती पाडून त्यावर आधिकाऱ्यांच्या नेमणूका होत खात्याच्या उच्च आधिकाऱ्यांना पेरून्दरम् म्हणत.

* **मौर्योत्तर** - कालखंडातही राजाला परमेश्वराचा अवतार मानून मंत्रीमंडळाचे अस्तित्व दिसते. भारता बाहेरून आलेल्या शक ब कुशाणांनीही राज्यव्यवस्थेबद्दल मंत्रीमंडळ पद्धती स्विकारली होती.

* गुप्तकाल संपूर्ण राज्यकारभार राजाचा हाती पण राजा आपल्या मंत्रीमंडळाचा सल्ला वारंवार घेत असे. त्याच्या गैरहजेरीत युवराज काम पाही मुख्य प्रधानास मंत्री म्हणत त्याच्या हाताखाली प्रांताशी संबंध राखण्याकरीता नेमलेल्या अधिकाऱ्यास कुमारामात्य म्हणत. त्याच्या खालोखाल संधिविग्रहक हा मंत्री असे. त्यास परराष्ट्रमंत्री पण म्हणत. महाबालधिकृत - मुख्य सेनापती महाप्रतिहार - पहारेकऱ्यांचा प्रमुख किंवा कोतवाल) भटाश्वापति - घोडदळांचा प्रमुख महापिलपती - हत्तीदलाचा प्रमुख विनयास्थिती स्थापक - गृहमंत्री.

* **गुप्तोत्तर कालखंड** - या कालखंडात धामधुमीच लढाईच्या काळात राजे लोक प्रत्यक्ष सहभागी होत असलेमुळे राजाचा दैनंदिन कारभार पाहण्यासाठी मंत्रीमंडळ निर्मिती झाली. राजे व इतर राष्ट्रे यांच्याबरोबर व्यवहार करण्याकरिता लायक मंत्र्याची जरूरी होती हे मंत्री आधिकारी होते त्याच्याकडे फार मोठी सत्ता असे.

* **सातवाहना कालखंडामद्ये** मंत्रीमंडळ राजमान्य होते, राजास सर्व प्रकारचा सल्ला देणे त्यांचे काम, हेरणि, खजिनदार, भंडागरिक (सरकारी मालमत्तेचा पर्यक्षक) महासेनापती, लेखक सर्व प्रकारची आज्ञापत्राचा मसुदा करणारा), निबंधकार, (सरकारी कागदपत्रांची नोंदणी करणारा).

१६४२ मध्ये शहाजी राजांनी शिवरायांना बंगळूरहून पुणे प्रांताकडे पाठविताना छोटेसे मंत्रीमंडळ बरोबर पाठविलेले होते.

त्यामध्ये
१) शामराज निळकंठ रांझे□र - पेशवा
२) बाळकृष्णपंत दिक्षित - मुजुमदार
३) सोनोपंत - डबिर
४) रघुनाथ बल्लाळ - सबनिस
५) माणकोजी दादातोंडे - सरनोबत
६) बाळाजी मजलिस - □ार□-न

१६४९ मध्ये सुपा जिंकल्यानंतर त्यांनी तुकोजी चोर यांना सरनोबत म्हणून नेमले. १६५७ मध्ये सेनासंभार वाढल्यामुळे माणकोजी दसतोंडे यांना सेनानी केले. कोकणातील शृंगारपूर जावळी घेतल्यानंतर जावळीच्या चंद्रराव मोरेंवरील विजयानंतर राजांनी □ाही नव्याने नेम□ू□ा □ल्या निळो सोनदेवास परा□माबद्दल सुरनिशी (सचिव) हुद्दा दिला, गंगाजी यास खासगीकडील वाकनिशी (मंत्री) ची जागा दिली. १६५७ मध्ये वासुदेव बळवंत यांच्याकडे मुजुमदारी दिली. १६६२ ते १६७४ पर्यंत ते या पदावर होते. १६६२ मध्ये आप्पाजी दत्तो याची याची सुरनिशिवर नेमणूक झाली. शामराव निळकंठ यांची पेशवाई करून १६६२ मध्ये नरहरी आनंदराव व नंतर महादेव यांचेकडे व नंतर मोरोत्रिमल पेशवे नेमले १६६५ मध्ये सोनपंताचा मेव्हुणा रघुनाथ पंडितरावास पंडितराव किताब देवून त्यास राजा जयसिंगाशी बोलणी करण्यास पाठविले. १६६८ मध्ये न्यायाधिशाची जागा करून निराजीपंतासारख्या न्यायाने पुण माणसाला दिली. पुढे गंगाजीच्या मृत्यूमुळे वाकनिस पदावर दत्ताजी पंताजी नेमणूक करण्यात आली. शिवरायांच्या राज्यभिषेक प्रसंगी त्यांच्या प्रधानमंडळात पुढील व्यक्ती होत्या.

१) पेशवे - मोरोत्रिंब□
२) मुजुमदार - नारो निळकंठ व रामचंद्र निळकंठ
३) पंडितराव - रघुनाथ पंडितराव दानाध्याक्ष
४) सेनापती - हंबिरराव मोहिते
५) वा□नीस - दत्ताजी त्रिंबक
६) सुमंत - रामचंद्र पंत सुमंत
७) सचिव - आण्णाची दत्तो

८) न्यायाधिश - निराजी रावजी

एकंदरित वरील सर्व घटना, घडामोडी, नेमणुका विचारात घेतल्यानंतर असे लक्षात येते की, पुणे जहागिरीचा कारभाराची पाहाणी करण्यापासून राज्यभिषेक होईपर्यंत शहाजी राजांनी पाठविलेल्या व नंतर आवश्यकतेनुसार राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी व पराक्रम केलेल्या माणसांचा गुणगौरव करण्यासाठी आवश्यकतेनुसार शिवरायांनी अष्टप्रधान मंडळातील पदे निर्माण केली व स्तिर राज्यव्यवस्थेसाठी त्या पदावर योग्य त्या व्यक्तीच्या नियुक्त्या केलेल्या होत्या. थोडक्यात असे लक्षात येते की, राज्यभिषेकापर्यंत राजांचे अष्टप्रधान मंडळ जवळ जवळ तयार झाले होते.

प्राचीन भारतीय धर्मग्रंथाचा, विचारवंताच्या विचारातील संकल्पनाचा विचार करून राजांनी या संकल्पना स्विकारलेली आहे. मराठ्यांच्या मुलखातील कारभार व्यवस्था पूर्णपणे मोडून पडलेली होती. मोगल, निजाम, आदिलशाहीने महाराष्ट्रातील अनेक परगणे उध्दवस्त केलेले होते. देशमुख, देशपांडे हे परगण्यांचे राजेच बनले होते. वतनासाठी मारामारी चालू होत्या. खूण पडले होते. वतनाच्या लोभापायी नितीमतेची चाड वतनदारांना उरली नव्हती. स्वभावाने स्वतंत्र्यवृत्तीच्या आपसात झगडणाऱ्या समाजात स्थिर कारभार यंत्रणेने बांधणे सोपे नव्हते पण शिवरायांनी हे कार्य प्रशासकीय व्यवस्थेच्या माध्यमातून केले.

१.३ : निष□र्ष :

१. समृध्द राज□ीय वारसा असलेला भारताच्या ऐतिहासिक पार्श्वभुमीतून समकालीन राजकीय व्यवस्थाच्या अनुभावातून व सामाजिक बदलातून शिवकालीन अष्टप्रधान मंडळ ही संकल्पना निर्माण झाली.

२. शिव□ालीन प्रशासकीय व्यवस्था शिवरायांच्या पश्चात ही राजकीय व्यवस्था स्वराज्य टिकवून ठेवण्यास कारणीभूत ठरली.

३. शिवरायांनी उभा केलेल्या स्वराज्याला एका सुत्रामधे बांधण्याचे कार्य या अष्टप्रधान मंडळाच्या प्रशास□ीय व्यवस्थेने □ले.

४. वतनदारी पध्दत जमिनीदारी पध्दत या सारख्या शोषणावर अधारीत महसुली व्यवस्था यामुळे मोडित निघाल्या व वतनदार राज्याचे दायाद बनलेले होते.

५. राजकीय धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, विषमतेने गांजलेल्या समाजामध्ये नवनिर्मितीचा उत्साह निर्माण केला.

६. तात्कालीन समाजव्यवस्थेमध्ये असलेली मरगळ झटकून स्वराज्याला कामास अनेकांना त्यांच्या अंगातील गुणवत्तेच्या आधारावर उभे राहता आले त्यामुळे बहुजन समाजातील युवकांना आपली कर्तबगारी दाखविता आली

७. शिवरायांनी अष्टप्रधान मंडळाची संकल्पना ही दूरदृष्टीची होती. यामुळेच स्वसंरक्षक व राज्यसंवर्धन ही दोन कामे पुढे महाराष्ट्रीयनांना करता आली.

८. अष्टप्रधान नेमताना शिवरायांनी अधिकाऱ्यांना स्वतंत्र जहागिरी तोडून दिल्या नाहीत. त्याचप्रमाणे त्यांची कामे वंशपरंपरेने चालावी अशी ही योजना नव्हती. स्वतःची अंगची योग्यता हाच निकष त्याठिकाणी होता आणि आधिकार मिळविण्यासाठी स्वतःचे कर्तृत्व हवे असा प्रघात राज्यांच्या व्यवहारामध्ये पाहायला मिळतो.

१.४ : संशोधनाच्या अभ्यासाची साधने संदर्भ ग्रंथ :

१. सभासद बखर - एक महत्वपूर्ण शिवकालीन संदर्भ साधन - प्रा. उर्मिला म. क्षिरसागर म. ग. कन्या कॉलेज, सांगली.

२. भारतीय इतिहास व संस्कृती त्रैमासिक वर्ष - वर्ष ५१ एप्रिल जून २०१४ मोगलकालीन जमीनदार वर्ग डॉ. विरेंद्रगोपाल सिंह बैस.

३. शिवचरित्र प्रस्तावना व आराखडा : त्र. श. शेजवलकर मराठा मंदिर प्रकाशन मुंबई १९६४.

४. ऐतिहासिक प्रस्तावना : श्री. वि. का. राजवाडे चित्रशाळा प्रेस पुणे.

५. शिवकालीन महाराष्ट्र : अ. रा. कुलकर्णी १. शिवाजी विद्यापीठ १९७७ राजहंस प्रकाशन १९९३.

६. छत्रपती शिवरायांची अस्सल पत्र आशय :डॉ. नभा अनिल काकडे चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद २०११

७. शककर्ते शिवराय : शिवकथाकार विजयराव देशमुख छत्रपती सेवा प्रतिष्ठान प्रकाशन, नागपूर खंड २ रा २०१० तृतीय आवृत्ती.

८. आज्ञापत्र : संपादक विलास खोले : प्रकाशक : प्रकाश विश्वासराव लोकवाङःमय गृह भूपेश गुप्ता भवन, मुंबई सातवी आवृत्ती २०१०.

९. महाराष्ट्र संस्कृती : पु. ग. सहस्त्रबुद्धे : कॉन्टीनेण्टल प्रकाशन, पुणे - ३० तृतीय आवृत्ती २००३.

१०. रामचंद्र आमात्यांचे अज्ञापत्र : संपादन डॉ. अ. रा. कुलकर्णी : डायमंड पब्लिकेशन, पुणे आवृत्ती २०००

११. छत्रपती शिवाजी महाराज स्मृतिग्रंथ : प्रमुख संपादक : डॉ. जयसिंगराव पवार : महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे - २०११.

१२. शिवछत्रपतींची पत्र : खंड १ : डॉ. सौ. अनुराधा कुलकर्णी : परममित्र पब्लिकेशन्स - २०११.

१३. छत्रपती शिवाजी महाराज : कृ. अ. केळुसकर : वरदा प्रकाशन, पुणे : प्रथमआवृत्ती - १९०६.

१४. मराठ्यांची लष्करी व्यवस्था : डॉ. एस. एन. सेन : अनुवाद डॉ. सदाशिव शिवदे : डायमंड पब्लिकेशन - २०११.

१५. वेध महामानवाचा : डॉ. श्रिनिवास सामंत : देशमुख आणि कंपनी प्रकाशन प्रा. ली. पुणे - १९९६.

१६. जेधे शकावली करीन : अ. रा. कुलकर्णी : डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे ऑक्टोबर २००७.

१७. भारत इतिहास संशोधक मंडळ त्रैमासिक : १८८५ वर्ष ४ शिवाजी महाराजांच्या राज्यपध्दतीचा उगम : लेखक शंकर शेजवलकर.

१८. शिवशाहीतील अष्टप्रधान : डॉ. प्रभाकर आनंदराव ताकवले : प्रकाशक जळगाव जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक सहकारी समाज मर्या, जळगाव.